

Voorwoord

Hoewel de teksten die in dit boek zijn opgenomen meestal onafgewerkt zijn en bovendien niet door de auteur nagezien, bijgeschaafd en verbeterd werden, hebben wij het toch niet nutteloos geacht om die bekend te maken. Zij kunnen immers een niet geringe bijdrage leveren aan de literaire wereld en niet weinig kennis bijbrengen aan de weetgierige lezer, die geen genoegen neemt met louter waarschijnlijkheid of gezag, maar bondige argumenten en onfeilbare waarheden verlangt.

Hoewel het voor een boek waarvan de inhoud op geometrische wijze bewezen wordt (zoals het geval is voor een groot gedeelte van dit boek) van weinig belang is dat men de afkomst en de levenswijze kent van de auteur (welke levensregel hij gevolgd heeft blijkt immers voldoende uit zijn geschriften), toch hebben wij gemeend dat het goed was om slechts dit over hem te zeggen in verband met zijn leven. Van kindsbeen af heeft hij zich met de letteren vertrouwd gemaakt en in zijn jeugd heeft hij zich gedurende vele jaren beziggehouden met de theologie. Toen hij echter de leeftijd bereikt had waarop het verstand rijp is en bekwaam om de natuur van de dingen te onderzoeken, heeft hij zich aan de filosofie gewijd. Maar noch met zijn leermeesters, noch met de auteurs van die wetenschappen nam hij genoegen, en gedreven door een brandende begeerte tot het weten, besloot hij dan zelf te proberen wat hij daarin zou kunnen bereiken. Daartoe waren hem de geschriften van de vermaarde René Descartes, die hij in die tijd onder ogen kreeg, grotelijks nuttig. Hij heeft zich dan ontdaan van alle wereldse beslommingen en bekommernissen die gewoonlijk het zoeken naar de waarheid bemoeilijken en heeft, om niet al te zeer in zijn bespiegelingen gestoord te worden door zijn vrienden, zijn geboortestad Amsterdam verlaten en heeft zich ver van zijn bekenden eerst in Rijnsburg, vervolgens in Voorburg en ten slotte in 's-Gravenhage gevestigd. Daar is hij op 21 februari 1677, op vierenveertigjarige leeftijd overleden aan de ziekte die men tering noemt. Naast zijn gewone bezigheden in de wetenschappen heeft hij zich in het bijzonder ingelaten met de optica en in het slijpen van vergrootglazen en lenzen voor telescopen. Daarin heeft hij zich zeer bekwaam getoond, en indien de dood hem niet had weggerukt, had men daarvan nog meer bewijzen mogen verwachten. En hoewel hij zich omzeggens helemaal afgekeerd had van de wereld, is hij desondanks omwille van zijn geleerdheid en zijn aanzienlijk verstand bekend geworden bij zeer veel personen, zoals duidelijk blijkt uit de brieven die aan hem gericht werden en die hij heeft beantwoord.

Het grootste gedeelte van zijn tijd heeft hij besteed aan het onderzoek naar de natuur van de dingen, en aan het ordenen van wat hij ontdekt had, om het aan anderen kenbaar te maken; hij gaf weinig om ontspanning of verpozing voor de geest. Zijn brandende ijver om de waarheid te vinden is zo buitenmatig groot geweest, dat hij naar het getuigenis van de bewoners van het huis waar hij zijn intrek had genomen, ooit gedurende drie achtereenvolgende maanden het huis niet uit kwam. Om daarmee te mogen en te kunnen doorgaan zoals hij het verlangde, heeft hij er zelfs niet in toegestemd het ambt te aanvaarden van professor, of hoogleraar aan de academie of de universiteit van Heidelberg, dat hem door de doorluchtige en hooggeboren Keurvorst en Paltsgraaf was aangeboden, zoals uit de drie- en vierenvijftigste brief blijkt.

Uit die zucht naar waarheid en uit de grote naarstigheid in het onderzoek daarnaar is heel wat jaren geleden dit boek voortgekomen: *Het eerste en tweede boek van René Descartes' Beginselen der wijsbegeerte, op geometrische wijze geschikt en bewezen*, samen met zijn *Metafysische gedachten*; meer recent ook zijn *Tractatus Theologico-Politicus*, of *Godgeleerde staatkundige verhandeling*; daarin behandelt hij talrijke diepe en belangrijke kwesties in verband met de theologie en de Heilige Schrift en tevens met de ware gronden van een gemeenschappelijke staat.

Uit dezelfde zucht en naarstigheid zijn ook al de geschriften ontsproten die in dit boek zijn bijeengebracht en die wij hier, onder de titel *Geschriften van B.d.S. &c.* aan de lezer medelen. Dat is alles van enige waarde wat wij uit zijn nagelaten documenten en uit enkele afschriften die bij vrienden en bekenden berustten, hebben kunnen bijeenrapen. Het is aannemelijk dat er bij de ene of de andere nog wel iets van onze auteur berust, en dat men hier niet zal aantreffen, maar wij vertrouwen erop dat daarin niets zal staan dat de lezer hier niet meermaals vermeld zal vinden, behalve misschien een kort geschrift over de regenboog, dat hij zoals men weet geschreven heeft en dat, indien hij het al niet verbrand heeft, zoals men aanneemt, misschien bij de ene of de andere berust, zonder dat men weet bij wie.

De naam van onze auteur is op het titelblad en ook elders enkel met de initialen weergegeven. Daarvoor is er geen andere reden, dan dat hij kort voor zijn overlijden uitdrukkelijk verlangd heeft dat men zijn naam niet bij zijn *Ethica* zou vermelden, die hij wou laten publiceren; daarvoor heeft hij geen reden opgegeven, maar die is volgens ons niets anders dan dat hij niet gewenst heeft dat zijn leer naar hem zou genoemd worden. Hij zegt

immers, in het appendix van het vierde deel van zijn *Ethica*, hoofdstuk 25, dat zij die anderen met raad en daad willen helpen om samen het hoogste goed te genieten, er niet zullen naar trachten dat hun leer naar hen genoemd wordt. En in het derde deel van de *Ethica*, bij de uitleg over de eierzucht (blz. 179), verdenkt hij openlijk degenen die dat doen van eierzucht.

Wat nu deze geschriften betreft, kan alleen de *Ethica*, die van al de andere veruit het belangrijkste is, beschouwd worden als een voltooid en afgesloten werk. Maar zelfs daarvan ontbreekt de inleiding van het eerste deel; van dat werk zullen we enkel dit zeggen: de auteur heeft het ingedeeld in vijf onderscheiden delen; in het eerste deel heeft hij het over God; in het tweede over de menselijke ziel; in het derde over de natuur en de oorsprong van de hartstochten; in het vierde over de menselijke slavernij, evenals over de regels en de maat voor het leven, en over wat goed en kwaad is voor de mensen; en in het vijfde ten slotte over de kracht van het verstand, of over de menselijke vrijheid, evenals over de eeuwigheid van de ziel.

In het eerste deel wordt wat God betreft, aangevoerd:

1. dat hij noodzakelijk bestaat;
2. dat hij enig is;
3. dat hij uit de noodzakelijkheid van zijn natuur bestaat en handelt;
4. dat hij een vrije oorzaak is van alle dingen, en dat alle dingen in hem zijn, en in die zin van hem afhankelijk zijn, dat zij zonder hem niet kunnen bestaan, noch gedacht worden;
5. ten slotte: dat alle dingen door God vooraf bepaald zijn, niet vanuit een vrije wil, of vanuit een volstrekt welbehagen, maar vanuit zijn volmaakte natuur, of zijn oneindige macht.

Sommigen hebben bezwaren ingebracht tegen zijn *Tractatus Theologico-Politicus*, of Godgeleerde staatkundige verhandeling, namelijk: de auteur versmelt God en de natuur tot één, of, zoals zij het doen voorkomen: hij neemt beide voor één en hetzelfde; hij stelt een noodlottige noodzakelijkheid van alle dingen en handelingen voorop. Daarop antwoordt hij in de 21ste brief, gericht aan de heer H. Oldenburg als volgt: *Ik stel dat God de immanente oorzaak van alle dingen is (zoals men zegt) en niet de transcendente. Ik zeg en bevestig, met Paulus, en met al de oude wijsgeren, zij het misschien op een andere manier, en ik zou zelfs durven beweren: ook met de oude Joden, voor zover men dat kan opmaken uit sommige overleveringen, hoewel die op velerlei wijzen vervalst zijn: dat alle dingen in God zijn, en in God bewogen worden.*

Verder: op het tweede bezwaar antwoordt hij in de 23ste brief, gericht aan dezelfde heer, H. Oldenburg: *Ik wil hier in het kort uitleggen in welke zin ik de onvermijdelijke noodzakelijkheid van alle dingen en alle gebeurtenissen wel bedoel. Want ik maak God helemaal niet ondergeschikt aan het lot, maar in mijn opvatting volgt alles met onvermijdelijke noodzaak op dezelfde manier uit de natuur van God, als iedereen ook meent dat het uit de natuur van God voortvloeit dat hij zichzelf verstaat; absoluut niemand zal ontkennen dat dit noodzakelijkerwijs voortvloeit uit de natuur van God, en toch meent niemand dat God door een of ander noodlot gedwongen, maar integendeel geheel en gans vrij, en toch noodzakelijkerwijs zichzelf verstaat. Vervolgens: deze onvermijdelijke noodzaak van de dingen heft noch de goddelijke noch de menselijke wetten op. Want of de morele voorschriften nu de vorm van een wet of van een recht krijgen van God zelf of niet, ze zijn hoe dan ook goddelijk en heilzaam; en als we het goede dat voortvloeit uit de goddelijke kracht en liefde van God als rechter aanvaarden, of dat het voortkomt uit de noodzakelijkheid van de Goddelijke natuur, het zal daarom niet meer of minder begerenswaardig zijn; zo is ook al het onheil dat voortvloeit uit slechte praktijken en gedachten net daardoor niet minder te vrezen omdat het noodzakelijkerwijs daaruit voortvloeit; en ten slotte: of we dat wat we doen noodzakelijkerwijs doen of zomaar, we worden hoe dan ook geleid door hoop en vrees.*

Deze noodlottige noodzakelijkheid der dingen, en dat zij gedetermineerd worden tot weten en handelen door oorzaken, en dat die oorzaken op hun beurt gedetermineerd worden tot weten en handelen, en dus zo voortgaan tot aan God (de eerste oorzaak van alles, die veroorzaakt, en niet veroorzaakt wordt), zoals onze auteur betoogt in stellingen 26-29 van het eerste deel van de Ethica, werd door de uitmuntende geschiedschrijver en dichter, P.C. Hooft, bij leven Drost van Muiden in een uitwerking van het gedicht van Vergilius, *Foelix qui potuit, &c.*, zo krachtig uitgedrukt dat ik het nuttig geacht heb dat gedicht hier op te nemen, zoals volgt:

Gelukkig wie de oorzaken van de dingen

verstaat; en hoe zij onderling aaneen

geschakeld zijn, zodanig dat niets dat is

(God uitgezonderd) ooit iets vanzelf deed

of onderging; maar alles door aandringen van een andere oorzaak.

*Al wat gebeurt, ziet men door de kracht van de oorzaak handelen;
als die te krachteloos was, dan zou haar werking niet voortduren
en zou de oorzaak geen oorzaak zijn; wat gemaakt
ter wereld komt is dus teweeggebracht
door een kracht zo groot dat het niet achterwege kan blijven.
Elke oorzaak heeft op haar beurt haar moederoorzaak
het loopt zoals het moet en komt van God naar beneden.
Zijn goedheid, wijs en machtig, is de bron
waaruit alles voortvloeit, als stralen uit de zon.
Hij kon, en zou, waar het ons nuttig is, ons waarlijk helpen.*

Wat nu het volgende betreft, namelijk: als men stelt dat God volkomen de oorzaak is van alles, of dat alles noodzakelijkerwijs voortvloeit uit God, lijkt daaruit te volgen dat God ook als de oorzaak van de zonde en het kwaad gesteld wordt; daarop, en op wat daarmee samenhangt, antwoordt onze auteur in de brieven 32, 34 en 36; overigens is het klaar en duidelijk dat, wat dit betreft, er helemaal geen verschil kan zijn tussen de stelling dat alles noodzakelijkerwijs uit God voortvloeit en die dat alles door een eeuwig besluit van God bepaald en voorbestemd is (wat door veel christenen niet alleen geloofd wordt, maar als een noodzakelijke waarheid beweerd en verdedigd wordt).

Naast de reeds vermelde bezwaren wordt nog dit aangevoerd: de auteur houdt een heel andere levensregel en maat voor en, wat het hoogste goed van de mens aangaat, iets heel anders dan wat door Christus, onze Zaligmaker en zijn apostelen in de heilige Schrift aangeleerd en onderwezen wordt. Om ook dit bezwaar te ontkrachten, zal het nodig zijn dat wij het aanvoelen van onze auteur over deze zaak duidelijk maken en vervolgens aantonen dat dit niet verschilt van wat Christus en zijn apostelen daarover aanleren en onderwijzen. Onze auteur behandelt dat, zoals gezegd, in het vierde deel van zijn Ethica en probeert in de stellingen 26-27 te bewijzen dat de ziel, naarmate zij de rede gebruikt, enkel datgene als nuttig beschouwt voor zichzelf, wat nuttig is voor het begrijpen, en dat als kwaad beschouwt, wat ons begrijpen kan hinderen.

Zo is het ook deugdelijk¹ dat men de zaken louter verstandelijk en gelijkmoedig begrijpt, en is handelen vanuit die inzichten waarlijk volkomen deugdelijk handelen. Verder leidt hij daaruit af² dat, aangezien God het hoogste is dat door de ziel kan begrepen worden, de kennis van God het hoogste goed is van de ziel, en God te kennen de hoogste kracht van de ziel. Vervolgens past hij al ons verlangen en handelen, waarvan wij zelf de oorzaak zijn in de mate dat wij God kennen, toe op de godsdienst. Het verlangen dat voortkomt uit het leven geleid door de rede noemt hij dan godsvrucht. Het verlangen waardoor de mens die door de rede geleid leeft, en genoopt is om de anderen in vriendschap aan zich te hechten, noemt hij eerzaam, evenals wat door de mensen die leven onder de leiding van de rede geprezen wordt; maar wat in strijd is met het tot stand brengen van vriendschap noemt hij schandelijk.

En verder: hij toont aan³ dat de mensen, wanneer zij leven volgens de voorschriften van de rede, uitsluitend steeds overeenstemmen qua natuur (dat wil zeggen: wat betreft het verstand, de wil, het verlangen en andere hartstochten). Het goede⁴ dat zij betrachten, verlangen zij ook voor de andere mensen, en dat des te meer, naarmate zij een grotere kennis hebben van God. Zoveel als zij kunnen⁵, proberen zij elkaars haat, woede, minachting enz. integendeel met liefde of edelmoedigheid te vergelden.

Daarnaast stelt hij, wat dit laatste betreft, dat uit de definities⁶ die hij heeft gegeven van de liefde en van het verstand, klaar en duidelijk volgt dat wie haat probeert te overwinnen met liefde, met vreugde en veiligheid strijdt, en even gemakkelijk weerstand kan bieden aan een menigte als aan slechts een enkele; zij hebben maar weinig nood aan ondersteuning van het lot; en ten slotte geven zij die zij overwinnen zich met vreugde gewonnen, omdat zij niets verliezen, maar in kracht toenemen. Hij heeft het ook nog⁷ over het onderscheid tussen een mens die zich enkel laat leiden door de hartstocht, of de inbeelding, en een andere, die de rede als leidraad heeft; hij beweert dat de eerstgenoemde willens nillens datgene doet waarin hij het onbekwaamst is, terwijl de laatstgenoemde daarentegen aan niemand onderworpen is, behalve aan zichzelf, en enkel datgene doet waarvan hij weet dat het belangrijkste is in het leven, en dat

¹ E4p23-24.

² E4p28.

³ E4p35.

⁴ E4p37.

⁵ E4p46.

⁶ E4p46s.

⁷ E4p66s.

hij dus het meest begeert; daarom ook noemt hij de eerstgenoemde een slaaf, de laatstgenoemde een vrije.

Verder toont hij van dergelijke vrije mensen onder meer aan⁸ dat hun daadkracht evenzeer gelegen is in het vermijden van gevaren als in die te boven te komen; ⁹dat zij enkel dankbaar zijn tegenover elkaar; ¹⁰dat zij nooit bedrieglijk, maar steeds getrouw handelen; ¹¹dat zij vrijer zijn in een staat, waarin men leeft volgens gezamenlijke besluiten dan in de eenzaamheid, waar men enkel zichzelf gehoorzaamt.

Al wat hij aantoont¹² over de ware vrijheid past hij dan toe op de piëteit, en stelt dat een vroom persoon niemand haat, op niemand woedend wordt, niemand benijdt, zich tegen niemand keert, niemand minacht en geenszins verwaand is.

In het vijfde deel van zijn Ethica tracht hij aan te tonen dat wij de kwalijke hartstochten overwinnen door middel van het verstand, of de zuiver verstandelijke en gelijkmoedige kennis die men verwerft van God en van de dingen; daaruit ontspruit de hoogste gemoedsrust¹³ die er in de ziel kan zijn, evenals de liefde Gods,¹⁴ die eeuwig is; en ten slotte: ¹⁵in deze bestendige en eeuwige liefde tot God is ons hoogste geluk, of zaligheid, of vrijheid gelegen.

Dat is het belangrijkste wat, naar wat onze auteur stelt, de rede of het verstand voorhoudt in verband met de voorschriften voor het goede leven en met het hoogste goed van de mensen. En wanneer men dat nu vergelijkt met wat daarover door Christus, onze Zaligmaker en de apostelen aangeleerd en onderwezen wordt, dan zal men allicht vaststellen dat er niet enkel een grote overeenkomst is tussen beide, en dat wat de rede voorhoudt hetzelfde is als wat zij aanleren en onderwijzen; maar ook dat de morele leerstellingen van de christelijke godsdienst daarin volkomen vervat zijn; want al datgene waartoe wij verplicht worden door Christus onze Zaligmaker en de apostelen, is vervat¹⁶ in één hoogste gebod: dat men God boven alles moet beminnen, en onze naasten zoals onszelf; diezelfde liefde tot God en tot onze

⁸ E4p69.

⁹ E4p71.

¹⁰ E4p72.

¹¹ E4p73.

¹² E4p73s.

¹³ E5p27, E4p52 en s.

¹⁴ E5p32c en E5p33.

¹⁵ E5p36s.

¹⁶ Mt 7,12; Mt 22, 37, 38, 39, 40; Lk 10, 27-28; Rom 13, 8, 9, 10; Gal 5, 14.

naasten is vervat, zoals onze auteur aantoont, in wat door de rede wordt voorgeschreven.

Uit wat hier gezegd is, begrijpt men klaar en duidelijk in welk opzicht de Apostel de christelijke godsdienst een redelijke godsdienst noemt, of stelt dat het een redelijke godsdienst is, namelijk omdat de rede die godsdienst voorschrijft, en omdat die godsdienst op de rede gegrondvest is. Bij deze Bijbelplaats¹⁷ merkt Erasmus ook op (zie zijn Aantekeningen bij het Nieuw Testament) dat Origines stelt dat een godsdienst waarvan men een redelijke verklaring kan geven een redelijke godsdienst is, en dat Theophylactus stelt dat al onze daden door de rede moeten geleid worden; Erasmus stemt ermee in dat dit naar waarheid gesproken is.

En ook dit: de wedergeboorte, zonder dewelke niemand tot het Koninkrijk Gods kan komen¹⁸, is vervat of ingesloten in de liefde Gods, die volgens onze auteur voortspruit uit de verstandelijke kennis van God; dit blijkt overduidelijk uit wat de Apostel Joannes in zijn eerste Brief zegt¹⁹ over de liefde. En evenzo: de wedergeboorte bestaat geheel en al in het afleggen, of het overwinnen van de kwalijke hartstochten, en in het doden van de aardse en ijdele begeerten die van nature in ons aanwezig zijn, en tevens in het verwerven van de goede verlangens of van verlangens die zich uitsluitend beperken tot wat goed en waar is, verlangens naar Gods liefde, naar vrede, of naar de ware gemoedsrust, naar blijdschap, naar waarheid, naar rechtvaardigheid (dat is de volkomen en eeuwige wil om ieder het zijn te gunnen), naar goedertierenheid enz. Dit zijn volgens onze auteur allemaal vruchten of resultaten van het verstand. Dat moge blijken uit wat de Apostel²⁰ zegt over de oude en de nieuwe mens en ²¹over de heerschappij die de geest verwerft over het vlees.

Vervolgens: wanneer men naar best vermogen probeert de waarheid in te zien van wat men moet weten en kennen om de zaligheid te bereiken, of, wat daarmee gelijk staat: daarover zuiver verstandelijke inzichten te krijgen, en probeert om naar deze inzichten, dat wil zeggen naar de voorschriften van het verstand, te leven, dan is dat niet strijdig met de heilige Schrift, noch met de grondslagen van de christelijke godsdienst (zoals velen denken die zich niet laten onderwijzen of leiden door de geest of het verstand, maar enkel door de letter, of door de voorschriften). Integendeel, het is in overeenstemming met beide. Dat blijkt, vooreerst

¹⁷ Rom 12, 1.

¹⁸ Jo 3, 3-5.

¹⁹ 1 Jo 4, 7, 16, 17, 18, vgl. 20, 21.

²⁰ Ef 4, 22, 23, 24; Kol 3, 9, 10.

²¹ Rom 8, 5-15; Gal 5, 16-einde.

wat de heilige Schrift betreft, duidelijk ²²uit al de Bijbelplaatsen waarin het nastreven en verwerven van waarheid, wijsheid, kennis en inzicht enz. aangeprezen en aanbevolen wordt, en waarin²³ wijsheid, kennis en inzicht voorgesteld worden als oorzaken van heilzame resultaten. Want wie zal kunnen ontkennen dat het voorwerp van die kennis, van dat inzicht enz., of datgene waarvan de waarheid moet worden verstaan, en dat gekend moet worden, de leerstellingen van de zaligheid zijn, of datgene wat geweten en gekend moet worden om de zaligheid te bereiken? En nog: waartoe kan het betrachten en verwerven van kennis, verstand enz. dienen, als men niet verplicht zou zijn te leven naar wat die voorschrijven, en van daaruit te handelen?

Men mag niet denken dat met de termen waarheid, wijsheid, kennis, inzicht enz. in de heilige Schrift bedoeld en verwezen wordt naar de kennis of instemming van het gemoed die berust op de letter of op het getuigenis van de Schrift; dat zou waarlijk een bewijs zijn van grote onkunde, want zoiets kan enkel voorkomen bij personen die geheel en al onkundig zijn in de waarheid, de wijsheid enz.

Wat het tweede punt betreft: hoe zou het mogelijk zijn dat net dit, namelijk het proberen verkrijgen van zuiver verstandelijke en gelijkmoedige inzichten in de leerstellingen over de zaligheid, of in datgene wat men moet weten om de zaligheid te bereiken, en te proberen om naar deze inzichten, dus naar de voorschriften van het verstand te leven en van daaruit te handelen, hoe zou het mogelijk zijn dat dit niet met de grondslagen van de christelijke godsdienst in overeenstemming is? Om te beginnen kan de heilige Schrift geen tegenstrijdige leerstellingen bevatten, dat zullen alle christenen toegeven; welnu, de Schrift leert net dat op vele plaatsen aan en onderwijst het, zoals onmiddellijk blijkt. Anderzijds bestaat het Nieuwe Verbond, dat God door Christus heeft ingesteld en waarvan Christus de bemiddelaar is,²⁴ wel hierin, dat God zijn

²² Job 28, 12-20; Spreuken 1, 20-einde; 2, tot 13; 3, 13-18, 4, 5, 6, 7; 7, 4, 5; 8, helemaal; 16, 22; 23, 23; 1 Kor 14, 20; Gal 3, 1; Kol 2, 2-3; 1 Tim 2, 3-4; 1 Petr 2, 2-9. Wat op deze laatste plaats, namelijk het negende vers, moet verstaan worden onder het wonderbaarlijk licht van Christus, waartoe hij diegenen roept die in de duisternis [van de onwetendheid] zijn, dat zal iedereen weten die inziet dat wie over God en zijn wil enkel dat soort kennis heeft dat op de wet, of op de Schrift berust (zoals de Joden in het algemeen, zie Rom 2, 17-18, en de zogenaamde uitverkorenen in het bijzonder hadden) nog in de duisternis van de onwetendheid zijn, en dat volstrekt klaarheid een eigenschap is van de waarheid, of van het ware en zuiver verstandelijke inzicht.

²³ Zie over de resultaten van de kennis, van het verstand enz. de aangehaalde Bijbelplaatsen van de Spreuken, en tevens Jes 33, 6; 53, 11, Mt 13, 15-23; Jo 8, 31-32; 17, 3; Fil 3, 8, 9, 10, Jac 3, 17.

²⁴ Hebr 8, 6; 9, 15; 12, 24.

wetten,²⁵ die hij aan de Israëlieten meegedeeld heeft door letters die in tafelen waren geschreven, nu inschrijft in het verstand van de mensen; met andere woorden dat hij maakt dat zij de waarheid van die wetten inzien; en verder: aangezien wie dit nieuwe verbond onderhoudt zich niet laat leiden door de letter of door de Schrift,²⁶ zoals zij die het Oude Verbond onderhouden, maar door de geest,²⁷ dat wil zeggen door het verstand, zoals overduidelijk blijkt uit het eerste punt en tevens uit het getuigenis van de Apostel Joannes, hoofdstuk 5, vers 6 en nog andere plaatsen.

Maar het is zo dat wat hier van het Nieuwe Verbond, of van de christelijke godsdienst aangetoond wordt, in belangrijke mate verschilt van wat men daarover in het algemeen aanneemt; en de vooroordelen die de personen aankleven die hierover van mening verschillen, zijn er wellicht de oorzaak van dat slechts weinigen daarmee zullen instemmen. Daarom zullen wij daarnaast nog enkele uiterst belangrijke getuigenissen uit de heilige Schrift aanvoeren, waaruit dat eveneens blijkt, of op grond waarvan men duidelijk inziet dat het ambt van Christus, onze Zaligmaker, en het doel waartoe hij in de wereld gekomen is voornamelijk dit is geweest: het aanleren of onderwijzen van het inzicht dat men zich als het ware niet blindelings moet laten leiden, zoals de Joden, door de wet of door het gebod, maar door het licht van de kennis.

Een eerste getuigenis is dan dat van Joannes de Doper, dat als volgt luidt:²⁸ *De wet is door Mozes gegeven; de genade en de waarheid is er gekomen door Jezus Christus.* Dat wil zeggen, naar onze mening: zich laten leiden door de wet, of door het gebod, en onder de dwang van de wet of het gebod handelen enz., dat werd door Mozes aangeleerd en onderwezen; maar zich laten leiden door het licht van de genade²⁹ en door de waarheid, en van daaruit leven en handelen, dat is door Jezus Christus geopenbaard.

Een tweede getuigenis komt van onze Zaligmaker zelf. Toen hem door Pilatus gevraagd werd of hij een koning was, antwoordde hij hem:³⁰ *Hiertoe ben ik geboren, en hiertoe ben ik in de wereld gekomen: opdat ik zou getuigen van de waarheid;* dat wil zeggen dat de waarheid Gods rede

²⁵ Jer 31, 33, 34, 2 Kor 3, 3; Hebr 8, 8, 9,10; 10, 16.

²⁶ Rom 2, 27-29; 7, 6; 2 Kor 3, 6-7, 9; Hebr 7, 16.

²⁷ Zie de drie voorgaande aangehaalde plaatsen en tevens Rom 8, tot aan vers 17; Gal 5, 18-25.

²⁸ Jo 1, 17.

²⁹ Zie Jo 1, 4-9, vgl. 1, 1 en 14 en 8, 12; 12, 35-36, 46 vgl. 14, 6.

³⁰ Jo 18, 37; zie Tremellius' vertaling uit het Syrisch.

of verstand is.³¹ Ik zeg 'rede', en niet 'woord', zoals men het oorspronkelijke Griekse woord *Logos* gewoonlijk vertaalt, waarmee de evangelist en apostel Joannes de Zoon Gods bedoelt.³² Om te beginnen: naar het oordeel van Erasmus (zie zijn Aantekeningen bij Jo 1, vers 1) en van verscheidene andere taalkundigen, drukt 'rede' om verschillende redenen veel beter en juist *Logos* uit dan 'woord'. Overigens is wat de vermelde evangelist en apostel³³ bevestigt over wat hij bedoelt en verduidelijkt met *Logos*, veel gemakkelijker toe te passen op de rede, dat wil zeggen de innerlijke rede of het verstand, en helemaal niet op 'woord', of woorden, zoals: de rede was in het begin bij God, en was God, dat wil zeggen maakte deel uit van de essentie van God; zonder haar is niets gemaakt, in haar was het leven, en dit leven was het [verstandelijk] licht der mensheid enz. Want wie weet niet dat Gods innerlijke rede, of verstand, niet iets is dat onderscheiden is van God, en dus van bij het begin bij God en God zelf was, en deel uitmaakte van de goddelijke essentie? Of ook nog dat zonder haar niets gemaakt is? En ten slotte, dat het gemoed van de mensen door het goddelijke verstand met een wonderlijk licht bestraald wordt? Verder: er kan hier helemaal geen sprake zijn van 'woord', of woorden, dat wil zeggen gesproken woorden, die op zich beschouwd enkel een beweging van de lucht zijn. Dat is naar mijn mening zo klaarblijkelijk, dat het zou getuigen van een gebrek aan ernst indien ik dit met argumenten zou trachten aan te tonen. Erasmus bedoelde met *Logos*, wat hij als 'rede' vertaalt, waarschijnlijk niet de innerlijke rede, of het verstand, maar veeleer de uiterlijke rede, waarmee de innerlijke rede aan anderen uitgelegd wordt; dit belet echter niet dat de vermelde term *Logos* bij de Grieken ook de innerlijke rede, of het verstand betekent; dat bevestigt hij uitdrukkelijk, en met hem talrijke andere taalkundigen.

Vervolgens: de Heer Christus getuigt van de waarheid dat zij heilig maakt,³⁴ dat zij de wedergeboorte veroorzaakt,³⁵ dat zij waarlijk vrij maakt,³⁶ dat wij door haar tot alle waarheid geleid worden,³⁷ dat men

³¹ Jo 17, 17, andersom.

³² Jo 1, 1-14; 1 Jo 1, 1; 5, 7; Openb 14, 13.

³³ Jo 1, 1, 2, 3, 4.

³⁴ Jo 17, 17-19.

³⁵ Jo 3, 5-6; Tit 3, 5, vgl. 1 Jo 5, 6.

³⁶ Jo 8, 31-32.

³⁷ Jo 14, 26; 15, 16; 16, 13.

enkel door de waarheid tot God komt,³⁸ en dat men zonder de waarheid helemaal niets kan doen [dat vereist is om tot de zaligheid te komen].³⁹

De Heer Christus verklaart (Mt 5, 17-18) uitdrukkelijk dat hij niet gekomen is om de wet te ontbinden, maar om die te vervullen, en dat eerder de hemel en de aarde zal vergaan of ophouden te bestaan dan een *jota* (dat is de minste, of de kleinste letter van het alfabet); dat is echter geenszins in tegenspraak met dat getuigenis van hem, noch met het vermelde getuigenis van Joannes de Doper. Zoveel zal evident zijn voor eenieder die wat volgt in aanmerking neemt. Vooreerst: de verplichting om te doen wat de wet gebiedt enerzijds, en anderzijds datgene waardoor zij die onder de wet vallen, ertoe gebracht en gedreven worden om aan de wet te gehoorzamen, zijn twee zeer verschillende dingen; bovendien: deze verplichting treft niet minder, of slaat niet minder op diegenen, aan wie het licht der genade en der waarheid is verschenen, en die vanuit de kennis datgene doen wat door de wet opgelegd wordt, als op diegenen die naar de wet leven, of dat vanuit het gebod trachten te doen. Men kan hieruit gemakkelijk verstaan dat de Heer Christus hier enkel en alleen spreekt over deze verplichting en niet over het leven volgens de wet.

Dit wordt echter nog veel duidelijker uit wat de Apostel leert en onderwijst in verband met de wet: wij worden namelijk door Christus verlost en bevrijd van de wet,⁴⁰ en door het lichaam van Christus is de wet voor ons dood;⁴¹ de wet houdt op als het geloof verschijnt,⁴² de onderworpenheid aan de letter wordt tenietgedaan;⁴³ zij die onder de genade vallen, vallen niet onder de wet⁴⁴, en de wet is niet uitgevaardigd voor de rechtvaardigen.⁴⁵ Uit de vermelde verklaring van de Heer Christus, evenals uit wat we zien bij de Apostel zelf, Rom 8, vers 3-4; 13, vers 8-10 en nog op andere plaatsen, blijkt immers onweerlegbaar dat dit niet slaat op de plicht om te doen wat de wet gebiedt, maar enkel op het leven volgens de wet, en het handelen volgens de wet; uit die Bijbelplaatsen blijkt duidelijk dat de Apostel niet enkel spreekt over de ceremoniële wet, maar tevens, en in het bijzonder, over de zedelijke wet.

³⁸ Jo 14, 6, vgl. 1 Kor 1, 24.

³⁹ Jo 15, 3, 4, 5, vgl. Jo 14, 6, waar wat Christus zegt, namelijk *dat hij de waarheid is*, noodzakelijkerwijs in die zin moet interpreteren zoals op de Bijbelplaats waar Salomon zegt dat hij het verstand en de eeuwige wijsheid is.

⁴⁰ Rom 7, 6; 8, 2; Gal 4, 5.

⁴¹ Rom 7, 4-6; Gal 2, 19.

⁴² Gal 3, 23, 24, 25.

⁴³ 2 Kor 3, 7-11; Hebr 7, 16-18.

⁴⁴ Rom 6, 14-15.

⁴⁵ 1 Tim 1, 9; Gal 5, 22-23.

Het derde getuigenis dat wij hier aanbrengen, is dat van de Apostel Paulus, in zijn brief aan de Efeziërs, hoofdstuk 4, vers 11: *Hij (dat is: Christus) heeft hen gemaakt, sommigen tot Apostelen, en sommigen tot Profeten, en sommigen tot Evangelisten, en sommigen tot Herders en Leraars. Vers 12. Tot het vervolmaken van de heiligen, tot het werk van de eredienst, tot het opbouwen van het Lichaam van Christus. Vers 13. Totdat wij allen zullen komen tot de eenheid van het geloof en de kennis van Gods Zoon, tot een volmaakte mens, tot de maat van grootheid van de volheid van Christus.* Zie verder ook vers 14 en 15. Want wie kan ontkennen dat de Apostel hier aanleert en onderwijst dat de Heer Christus Apostelen, Profeten enz. gemaakt heeft en wel met dit oogmerk, dat wij allen ertoe zouden komen dat wij zouden kennen zoals Christus gekend heeft, zelfs in de grote mate van zijn kennis? Of nog dat het hun werk en hun opdracht was de mensen tot een dergelijke grote mate van kennis te brengen? Of ten slotte, dat door diezelfde kennis, of door het verkrijgen ervan, de vervolmaking van de heiligen teweeggebracht wordt, en Christus' Lichaam opgebouwd wordt?

Verder: de kennis van onze Zaligmaker, en bijgevolg de kennis waartoe hij wil dat wij allen zullen komen, is de kennis van de waarheid, of de zuiver verstandelijke kennis, met name die van God en van zijn wil; dat kan geen kennis zijn die berust op gezag of op uiterlijke tekenen. Dat blijkt vooreerst al hieruit: de Heer Christus heeft zijn Vaders wil, of de waarheid van de leerstellingen van de zaligmakende leer, die door hem verkondigd is, begrepen; de kennis daarvan die berust op uiterlijke tekenen heeft, zoals iedereen zal beamen, bij hem niet plaatsgevonden. Overigens, in verband met wat wij moeten kennen en weten om de zaligheid te bereiken, is het niet de kennis die berust op uiterlijke tekenen die ons gebracht heeft tot de eenheid van geloof, dat wil zeggen, niet in die mate⁴⁶ dat wij onderling en met Christus één zijn gelijk hij met God één is, noch tot de vastheid die de Apostel vereist⁴⁷ en die hij vooropstelt als een gevolg van de kennis van Christus, maar enkel in de mate dat wij de waarheid daarvan inzien. Overigens blijkt wat hier gezegd is ook uit wat in het vijftiende vers gezegd wordt.

Men zou nog meer getuigenissen kunnen aanbrengen, waardoor wat wij beloofden aan te tonen met niet minder overtuigingskracht bevestigd wordt dan door deze drie reeds aangehaalde getuigenissen. Maar om niet te lang te blijven stilstaan bij een kwestie die dermate duidelijk is in de Schrift, zullen wij enkel nog dit zeggen: het belangrijkste dat in de Schrift

⁴⁶ Zie Jo 17, 21, 22, 23; Gal 3, 28.

⁴⁷ Ef 4, 14.

wordt gesteld over het zaligmakend geloof, zonder hetwelk men, zoals alle christenen toegeven, geen christen kan zijn, en door deelachtig te worden aan hetwelk men christen wordt, is helemaal van toepassing op de geestelijke of zuiver verstandelijke kennis. En uitsluitend op grond daarvan moet en kan begrepen worden wat volgt, onder meer: het geloof in God,⁴⁸ het geloof in Jezus Christus,⁴⁹ de Zoon van God⁵⁰ (want zoals iedereen weet die God kent, kan in God geen andere dan zuiver verstandelijke kennis plaatsvinden; en de Heer Christus heeft, zoals al gezegd is, de waarheid ingezien van de leer van de zaligheid, die aan hem verkondigd is); waarheid,⁵¹ kennis van waarheid,⁵² wijsheid,⁵³ geest,⁵⁴ een vrucht van de geest;⁵⁵ het woord waardoor de kennis van wat men moet weten om de zaligheid te bereiken inwendig of in het gemoed verkregen wordt;⁵⁶ Gods getuigenis, dat God in ons getuigt van zijn Zoon,⁵⁷ een gave⁵⁸ en werking van God⁵⁹ waardoor de liefde,⁶⁰ onze herschepping of geestelijke levend-making en zaligmaking krachtig en daadwerkelijk bewerkstelligd wordt;⁶¹ een andere wet, of een voorschrift waarnaar we moeten leven,⁶² dan het leven naar wet of gebod, wat door de zin van de Schrift en de zaken waarover de Schrift spreekt, begrepen moet worden;⁶³ dat waarheid volkomen zekerheid inhoudt⁶⁴ en alle twijfel volstrekt uitsluit;⁶⁵ en ten slotte: dat daardoor de Wet bevestigd wordt⁶⁶ (het woord 'wet' betekent hier de verplichting om datgene te doen wat door de wet opgelegd wordt, en niet het leven volgens de wet, of handelen onder de dwang van de wet); en dat uitsluitend daardoor Gods rechtvaardigheid kan verworven worden, die noch door de wet,⁶⁷ noch door het handelen volgens de wet kan verworven worden⁶⁸, en die betuigd

⁴⁸ Rom 3, 3.

⁴⁹ Rom 3, 22-26; Gal 2, 16; 3, 22; Fil 3, 9.

⁵⁰ Gal 2, 20.

⁵¹ 2 Thess 2, 13; 1 Tim 2, 7.

⁵² Tit 1, 1; Jo 17, 3.

⁵³ Hand 6, 5-8, vgl. 10; Rom 10, 8 vgl. 1 Kor 1, 24, 2 Kor 2, 6.

⁵⁴ 2 Kor 4, 13.

⁵⁵ 1 Kor 12, 9; Gal 5, 22.

⁵⁶ Rom 10, 8.

⁵⁷ 1 Jo 5, 10.

⁵⁸ Rom 12, 3, Ef 2, 8.

⁵⁹ Jo 6, 29.

⁶⁰ Gal 5, 6.

⁶¹ Kol 2, 12; 1 Petr 1, 5; 1 Jo 5, 4.

⁶² Rom 3, 27; Gal 3, 11-12.

⁶³ 2 Tim 3, 15.

⁶⁴ Hebr 10, 22; 11, 1; Ef 6, 16; Koll 2, 5.

⁶⁵ Mt 21, 21; Rom 14, 23; Jac 1, 6.

⁶⁶ Rom 3, 31.

⁶⁷ Gal 3, 11-21; Fil 3, 9.

⁶⁸ Rom 3, 21-28; 9, 31-32, Gal 2-16.

wordt door de wet en door de Profeten (dat wil zeggen door de Schrift) en die zonder de wet (dat wil zeggen zonder de Schrift) geopenbaard wordt.⁶⁹

Er zijn dingen waarvan de wet en de Profeten wel getuigen, maar die zonder de wet of zonder de Schrift geopenbaard worden; dat lijkt wel met elkaar in tegenspraak te zijn, en velen hebben dat niet begrepen. Dat zijn dan eigenlijk zaken die uitsluitend geestelijk, of zuiver verstandelijk gekend kunnen worden; voorbeelden daarvan zijn: God, Gods Zoon, namelijk Gods rede, of Gods wijsheid; de waarheid, de vermelde rechtvaardigheid (aangezien die een zekere en uiterst voortreffelijke instelling van het gemoed is, zoals blijkt uit wat in het voorgaande gezegd is), en in het algemeen de essenties van de dingen. Want hoewel de Schrift daarvan getuigt, en aangezien zij uit de getuigenissen die de Schrift ervan geeft niet gekend kunnen worden, is het noodzakelijk dat men boven en naast het uiterlijke getuigenis van de Schrift (om met de woorden van de Schrift te spreken) daarover een openbaring of een innerlijk getuigenis van die gave ontvangt.

Dat en niets anders is er de reden van dat de Heer Christus, nadat hij aan zijn leerlingen en ook aan de Joden de wil van zijn Vader volkomen had bekend gemaakt, dat wil zeggen uiterlijk, en met woorden, toch nog tot hen zegt⁷⁰ dat niemand tot hem kan komen tenzij hem dat door God gegeven is.⁷¹ Om tot hem te komen moeten zij van God gehoord hebben en over God geleerd hebben; de Geest van de waarheid zou alsnog komen, en zou hen alles leren, en van hem getuigen, en hen tot alle waarheid brengen.⁷²

Dat is ook de reden waarom de Apostel, nadat hij aan de gemeenten van Efeze en Kolossus⁷³ alle raadgevingen over God had verkondigd, door het uiterlijk woord, zowel schriftelijk als mondeling, en zonder iets achter te houden, toch nog bidt, en wel zo: voor de gemeente van Efeze,⁷⁴ dat God haar de geest der wijsheid moge schenken en der openbaring in zijn (dat wil zeggen Gods) kennis; meer bepaald: verlichte ogen van het verstand, opdat zij zouden inzien wat diegenen mogen verhoppen die door hem geroepen zijn, en hoe rijk en heerlijk de erfenis is die hij heeft voorbehouden voor de heilige, enz.; en voor de gemeente van Kolossus,⁷⁵

⁶⁹ Rom 3, 31.

⁷⁰ Jo 6, 65.

⁷¹ Jo 6, 44-45; 5, 37; 8, 43-47.

⁷² Jo 14, 16-17, 26; 15, 26; 16, 13.

⁷³ Hand 20, 17-27.

⁷⁴ Ef 1, 16-17.

⁷⁵ Kol 1, 9-10.

dat zij vervuld mogen worden van de kennis van Gods wil, in alle wijsheid, en met geestelijk verstand, en mogen groeien in de kennis van God.

Dat was ook de reden waarom Israël,⁷⁶ dat enkel door de letter onderricht was en van God en van zijn wil kennis had door wat op het getuigenis van de Schrift berustte,⁷⁷ bij het lezen van het Oude Testament een deksel op het hart had liggen. Om dezelfde reden begrijpt een natuurlijke mens⁷⁸ (dat is een mens die eveneens door de letter, of door de Schrift, en niet door de geest, of het verstand onderricht is) de dingen van de geest, of die geestelijk verstaan worden, niet; ze lijken hem dwaasheid te zijn; of nog: hij kan die dingen niet verstaan (namelijk met zijn innerlijke kennis). Om dezelfde reden kan de geestelijke mens⁷⁹ (dat is een mens die van God, van Gods Zoon enz. geestelijke of zuiver verstandelijke inzichten heeft verworven) alles onderscheiden of beoordelen en door niemand [van de natuurlijke mensen] onderscheiden of beoordeeld worden.

Ten slotte blijft ons hier nog enkel dit te zeggen over het geloof: in de Romeinenbrief 10, vers 17 betekent de benaming 'gehoor' niet dat de Apostel daarmee bedoelt het gehoor van het oor, maar het innerlijk gehoor of het verstaan; dat blijkt overduidelijk voor eenieder die de betekenis heeft begrepen van wat de Apostel in dat hoofdstuk van het begin tot het einde aanleert.

Wij vertrouwen erop dat de lezer die de waarheid liefheeft en die wat wij hier gezegd hebben en wat uit de heilige Schrift is aangehaald aandachtig heeft gelezen, en alles rijp overwogen heeft, er volledig zal mee instemmen dat wat wij daarmee bedoeld hebben en ons voorgenomen te bewijzen, daarmee ook reeds bewezen is, te weten: wat onze auteur een voorschrift van de rede noemt en zowel betrekking heeft op de goede levensregels als op het hoogste goed van de mens, komt nauwkeurig overeen met wat onze Zaligmaker en de apostelen daarover aanleren en onderwijzen, en de morele leerstellingen van onze christelijke godsdienst, of al wat men moet doen om de zaligheid te bereiken, is daarin helemaal vervat; en ten slotte: de betrachting om inzicht te verwerven in de waarheid van de leerstellingen van de evangelische leer, en om vanuit dit inzicht te leven en te handelen, stemt overeen met de heilige Schrift en met de christelijke godsdienst.

⁷⁶ 2 Kor 3, 14, 15.

⁷⁷ Rom 2, 17-18.

⁷⁸ 1 Kor 2, 14.

⁷⁹ 1 Kor 2, 15.

In het vierde deel van zijn Ethica bespreekt onze auteur de kracht van de hartstochten en de menselijke onmacht om die te matigen en te bedwingen; wanneer men dat vergelijkt met wat de Apostel aanleert en onderwijst over het vlees, en over de vleselijke mens (en daarmee kan niets anders bedoeld zijn dan de dierlijke begeerten, en een mens die daaraan onderworpen is of er nog geen greep op gekregen heeft), dan zal blijken dat deze beide hierin niet minder overeenstemmen dan in het andere, dat wij net hebben aangetoond.

Wij moeten nog als zeer voortreffelijk aanmerken, in verband met het feit dat wij christenen zijn, dat onze auteur, in zoverre hij aantoont wat ook de heilige Schrift aanleert en onderricht en wat overeenstemt met de grondslagen van de christelijke godsdienst, in deze kwestie tevens de goddelijkheid en geloofwaardigheid van die Schrift en de waarheid van de christelijke godsdienst bewijst, namelijk zo: wij zijn daarvan door deze bewijsvoering zo zeker, of kunnen dat zijn, dat noch een Jood, noch een heiden, noch een atheïst, wie en wat die ook is, bij machte zal zijn dat geloof ook maar enigszins te doen wankelen.

Wat echter de zekerheid aangaat die gebaseerd is op mirakelen: wie zal beweren dat zij voorkomt onder de christenen? Want volgens wat wij al hebben aangetoond, is het eigen aan hen, en behoort het in het bijzonder aan hen toe, dat zij de waarheid van de leerstellingen van de zaligheid begrijpen; de volstrekte en onwrikbare zekerheid is een eigenschap van de waarheid, of van het ware verstandelijke inzicht, en bijgevolg houdt dat inzicht volstrekte zekerheid in. Hoe zou het dan nog kunnen dat zij die de waarheid inzien (bijvoorbeeld: van het feit dat er een God is, of dat God in essentie bestaat, of dat Gods Zoon, namelijk Gods rede, of Gods wijsheid, de Zaligmaker der mensen is, en dat men zonder hem niet zalig kan worden; dat men om die zaligheid te bereiken God en zijn Zoon moet kennen, liefhebben enz.), hoe zou het kunnen dat die mensen nog behoefte hebben aan mirakelen om van deze waarheden verzekerd te zijn? Want zij hebben daarover meer zekerheid in zichzelf dan kan verkregen worden door al de mirakels die er ooit gebeurd zijn. Derhalve heeft de Apostel terecht gezegd⁸⁰ dat de Joden (dat wil zeggen, zij die onder de wet leven, en de waarheid van de kwestie niet inzien) mirakels verlangen (zoals zij ook, om die te verkrijgen, meermaals de Heer Christus hebben lastiggevalen⁸¹); om die reden heeft hij zich zo krachtdadig ingespannen en zich zo bekommerd getoond⁸² om hen, die

⁸⁰ 1 Kor 1, 22.

⁸¹ Mt 12, 38; 16, 1-3, 4; Mc 8, 11; Lk 11, 29.

⁸² Kol 2, 1-2.

zich tot Christus hadden gekeerd, tot de volle zekerheid van het verstand te brengen, en hij getuigt ook dat hij dat gedaan heeft.

Al wat wij hebben aangehaald ter verdediging van de voortreffelijke geschriften van onze auteur zal dienstig kunnen zijn om die personen van antwoord te dienen en te overtuigen die, ongetwijfeld vanuit grove onwetendheid, en meegesleept door hun driften, niet gearzeld hebben hem in gedrukte boeken en op andere manieren niet alleen te bekladden met de gruwelijke beschuldiging van godloochening, maar tevens zoveel mogelijk de lezer in te boezemen dat onze auteur in zijn geschriften die godloochening ook aanleert en onderricht, en dat zijn stellingen alle godsdienst en godsvrucht uit het gemoed van de mensen wegnemen. Zeker, indien die tegenstanders alleen al maar bedacht hadden wat de Psalmist zegt: *De dwaze zegt in zijn hart: er is geen God,*⁸³ dan had dat hen al wijzer hebben kunnen maken, en hen alsnog op hun onbedachtzaamheid wijzen; want met die woorden toont de Psalmist duidelijk genoeg aan dat deze vermelde gruweldaad niet voorkomt onder de wijzen (en onder hun getal mag onze auteur toch zeker wel gerekend worden, dat kunnen zij zelf ook niet ontkennen), aangezien die waarlijk bij hen niet kan plaatsvinden. Wij willen dan ook die vermelde en ook alle andere tegenstanders van onze auteur ernstig vermanen: wanneer zij zich ook tot deze 'Nagelate Schriften' wenden, dan moeten zij zich ervoor wachten om daarover ook maar iets te zeggen dat onwaar is, of dat het strijdig is met de heilige Schrift en de christelijke godsdienst, vooraleer zij de opvattingen van de auteur goed begrepen hebben, en die opvattingen vergeleken hebben met de ware betekenis van de Schrift en de ware godsdienst, of die daaraan gemeten en getoetst hebben. Zij moeten er vooral op toezien dat zij hun feilbare inzichten en hun twijfelachtige meningen over de betekenis van de heilige Schrift niet tot de maatstaf of de toetssteen maken van wat waarheid of leugen is, of van wat in overeenstemming is met de heilige Schrift en met de christelijke godsdienst, dan wel daarmee strijdig is. Als zij dat zouden doen, zou het voor hen werkelijk niet alleen helemaal onmogelijk zijn daarover naar waarheid te oordelen; zij zouden ook gevaar lopen om weer te vervallen in hun eerdere verwarringen, en wat waar en goed is te bestempelen als onwaar en slecht, en wat met de heilige Schrift en met de christelijke godsdienst in overeenstemming is, als daarmee strijdig. Immers: de christenen zijn verdeeld in zoveel sekten en gezindheden, die allemaal, en ieder van hen in het bijzonder, bij hoog en bij laag beweren en met dezelfde heftigheid voorhouden dat hun eigen leerstellingen, hoezeer die

⁸³ Ps 14, 1 en 53, 2.

ook van elkaar verschillen en met elkaar in tegenspraak zijn, de leerstellingen van de evangelische leer zijn. Wat door de ene als een goddelijke leer wordt aangeprezen als goed en heilig, wordt door de anderen als een duivelse leer verworpen als goddeloos en slecht. En zo zijn er ook nog al die andere verwarringen die er ooit geweest zijn en nog steeds zijn; wij stellen dat dit geen andere oorzaak heeft en uit niets anders voortkomt, dan uit die valse waan dat hun feilbare inzichten en hun twijfelachtige opvattingen over de zin van de heilige Schrift, die Schrift zelf zijn, en Gods onfeilbaar woord, en bijgevolg verheven worden tot de maatstaf en de toetssteen van waarheid en onwaarheid. Deze verdeeldheid en verwarring enz. zal ongetwijfeld ook blijven bestaan zonder dat daarin enige verbetering te verwachten valt, zolang de christenen daarmee doorgaan, en geen acht slaan op de ware en onmiskenbare maatstaf of toetssteen van waarheid en onwaarheid en van wat met de heilige Schrift en met de christelijke godsdienst in overeenstemming is, of daarvan afwijkt.

Het zal niet nodig zijn dat wij met veel argumenten aantonen wat die maatstaf of toetssteen is, waarover onder de christenen ook verscheidene veronderstellingen gerezen zijn, aangezien dat gemakkelijk kan begrepen worden uit wat wij tot hiertoe al gezegd hebben. Maar wie dat wil weten zonder al te veel te zoeken, hoeft enkel met wat volgt rekening te houden. Vooreerst: alle geboden, getuigenissen en wetten van God zijn eeuwig en ook de waarheid, dat wil dus zeggen: eeuwige waarheden;⁸⁴ de leer van het evangelie, die de christelijke godsdienst inhoudt, is uitsluitend op de waarheid gegrondvest, wat door niemand van de christenen zal ontkend worden; overigens: de waarheid is haar eigen bewijs en ook het bewijs van de onwaarheid of onjuistheid, en kan alleen door zichzelf en niet door iets anders gekend worden. Daaruit blijkt duidelijk genoeg dat de vermelde maatstaf, of toetssteen, niets anders kan zijn dan de waarheid. De christenen die de waarheid inzien van wat door de Schrift aangeleerd en onderwezen wordt, of daarover ware en zuiver verstandelijke inzichten verwerven, zullen dan wegens wat er zonet gezegd is over de waarheid of de ware verstandelijke inzichten, klaar en feilloos weten, of volstreekte zekerheid hebben, dat de waarheid de zin van de heilige Schrift omvat, en zij zullen Gods onfeilbaar woord bezitten.

En verder: de waarheid is, net zoals de natuur, of de essentie van de dingen, uniek, of enkelvoudig en ondeelbaar, en bijgevolg kan er over een kwestie niet meer dan één waarheid en één ware betekenis zijn; dus zullen de christenen, in zoverre zij de waarheid van een zaak

⁸⁴ Ps 19, 10; Ps 119, 86, 138, 142, 144, 151, 152, 160.

doorgronden, noodzakelijkerwijs (om het met de Apostel te zeggen⁸⁵) in één zelfde gevoel verenigd zijn. Bovendien zullen zij wat dat betreft een onwrikbare en eeuwige wil verwerven om datgene te doen wat over de heilige Geest in de heilige Schrift aangeleerd en onderwezen wordt, namelijk: de zwakken in het geloof te verdragen,⁸⁶ dat wil zeggen de personen die nog een gebrekkige kennis hebben; en de zwakheden van de zwakken te verdragen, dat wil zeggen de onwetendheid van de dwalenden; zich inzetten voor zijn eigen taken, en geen baas spelen over het geloof van een ander;⁸⁷ welwillend te staan tegenover wie dwaalt, hen met zachtmoedigheid onderrichten en wachten tot God hen vroeg of laat bekering schenkt, zodat ze de waarheid erkennen.⁸⁸

Uit wat de Apostel zelf heeft gedaan, blijkt duidelijk dat wat hij hier over de verdraagzaamheid zegt niet alleen van toepassing is op wie in kleinere dwalingen verzonken is, maar ook op wie dwaalt op fundamentele of essentiële punten. Over de gemeente van de Galaten getuigt hij⁸⁹ dat ze waren overgehaald tot een gans ander evangelie dan dat van Christus, en dat ze in de dwaling verkeerden dat de rechtvaardigheid⁹⁰ en de andere geestelijke toestanden niet konden bewerkstelligd worden door het geloof, noch door het gehoorzamen aan de waarheid, maar door de handelingen volgens de wet en door de wet zelf. Dat wil zeggen dat zij dwaalden op het fundamentele punt van de rechtvaardiging; en toch, zeg ik, erkent de Apostel deze gemeente, zonder op dit alles ook maar enigszins acht te slaan, als zijn broeders⁹¹ en zijn kindekens.⁹² Verder: de Apostel zegt⁹³ tot de gemeente van Filippi: *Laat ons dit aannemen* (namelijk wat hij hen even tevoren aangeleerd had over de kennis van de Heer Jezus Christus en zijn kracht waardoor onze geestelijke levend-making, rechtvaardiging enz. bewerkstelligd worden) *en indien jullie iets anders aannemen, dan openbaart ook dat God aan jullie*. Daarmee geeft hij maar al te duidelijk te kennen dat hij hen, die op dit fundamenteel punt anders denken dan hijzelf, dat wil zeggen niet zoals het hoort, toch wou verdragen en erkennen als zijn broeders en leden van de gemeente van Christus.

⁸⁵ 1 Kor 1, 10-11; Fil 2, 2; 3, 16.

⁸⁶ Rom 14, 1; 15, 1.

⁸⁷ Gal 6, 4; Rom 14, 4 tot 14; 2 Kor 1, 14; 1 Petr 5, 23.

⁸⁸ 2 Tim 2, 24, 25, 26; 1 Thes 5, 14-15; Mt 12, 19-20, waar ongetwijfeld het geknakte riet en de smeulende vlaspit verwijst naar mensen die nog in veel twijfels gedompeld zijn en in wie het licht van de waarheid nog niet is opgegaan, maar in hen nog onder de nevels van onwetendheid en dwaling bezwakt is.

⁸⁹ Gal 1, 6-7.

⁹⁰ Gal 2, 21; 3 en 5 helemaal.

⁹¹ Gal 1, 11; 3, 6, 15 en op verscheidene andere plaatsen.

⁹² Gal 4, 19.

⁹³ Fil 3, 15.

Voorwaar, waarom zouden zij die op fundamentele of essentiële punten dwalen minder getolereerd worden dan andere dwalenden? Want zij dwalen niet minder uit onvermogen, of uit een gebrek aan kennis, en dus niet minder tegen hun wil dan die anderen; en een kind in Christus (dat is een mens die, zoals net is aangetoond, niet naar behoren denkt op sommige fundamentele of essentiële punten) is niet minder noodzakelijkerwijs een kind dan een natuurlijk kind; overigens is er niet minder groei en minder lange tijd vereist om tot jongeman en man te worden in Christus dan anders het geval is. Immers, uit de Bijbelplaatsen waar over deze aangelegenheid gehandeld wordt, blijkt duidelijk dat een kind, een jongeling en een man in Christus zo genoemd worden naargelang de trappen van de kennis waarin de ene de andere overtreft.

[Omdat de christenen onderling verschillende opinies aanhangen, scheiden ze zich van elkaar af, houden elkaar voor vijanden van God, noemen elkaar ketters, maken elkaar zwart, vervolgen elkaar en bedrijven misdaden waar ware christenen zich voor hoeden; dit kan geenszins gesteund zijn op de waarheid, maar noodzakelijkerwijs op een onware opinie.]

Men kan niet ontkennen dat wat wij nu hebben aangetoond vanuit de heilige Schrift, strijdig lijkt te zijn met wat onze auteur zich heeft voorgenoemen te bewijzen in zijn godgeleerde en staatkundige verhandeling, namelijk dat godsdienst enkel bestaat uit gehoorzaamheid, en dat het onderzoek naar de waarheid van wat de Schrift onderricht en getuigt, en het betrachten van zuiver verstandelijke en gelijkmoedige inzichten daarover, in de godsdienst niet gebeuren. Maar wie deze verhandeling goed doorgrond heeft, zal niet onbekend zijn met de redenen die deze auteur ertoe gebracht hebben dat te beweren, en meteen ook vaststellen dat hij ook de verstandelijke godsdienst erkent. Overigens, wie is er zich niet van bewust dat het met ons, mensen, zo gesteld is dat wij noodzakelijkerwijs eerst een dergelijke toestand bereiken, waarin wij enkel door gehoorzaamheid en niet door kennis geleid worden, ja dat zeer veel mensen hun hele leven lang in een dergelijke toestand blijven? Met betrekking tot dergelijke mensen kan zeer wel aanvaard worden wat onze auteur in zijn vermelde Verhandeling tracht aan te tonen, namelijk: God vereist in de Schrift geen andere kennis van hem dan dat hij volmaakt rechtvaardig is, volmaakt barmhartig, of het unieke voorbeeld van het ware leven, en men moet hem enkel door gehoorzaamheid en door het beoefenen van de gerechtigheid en de liefde dienen. De Apostel geeft ook op verscheidene plaatsen duidelijk te kennen dat niet alle mensen even goed in staat zijn

om zich te laten leiden door de kennis, en dat wanneer men het geheel van het menselijk geslacht beschouwt, er zeer veel zijn die door de gehoorzaamheid geleid moeten worden. Om daarvan enkele voorbeelden te geven: hij schrijft⁹⁴ aan de gemeente van Korinthe: *En ik, broeders, kon niet tot jullie spreken als tot geestelijke mensen* (dat wil zeggen tot mensen die door de geest of het verstand geleid worden) *maar enkel als vleselijke mensen, als jonge kinderen in Christus* (dat wil zeggen, zoals wij al aangetoond hebben, als mensen die door de gehoorzaamheid moeten geleid worden). *Ik heb jullie met melk gevoed* (dat wil zeggen: de weg van de gehoorzaamheid geweest, en jullie daarmee opgevoed) *en niet met [vaste] spijs* (dat wil zeggen: niet met kennis). *Want dat konden jullie [toen] nog niet, ja, dat kunnen jullie nu nog niet.* Verder zegt de Apostel in 1 Cor 2, vers 6: *Wij spreken wijsheid onder de volmaakten*, dat wil zeggen wij spreken over de weg van de wijsheid onder geestelijke mensen (zie vers 15) of onder mensen die door de geest of door het verstand geleid worden. En ten slotte, in 2 Tim 3, vers 7 vertelt hij over hen die altijd leren, en nooit tot de kennis van de waarheid kunnen komen, dat wil zeggen dat zij er nooit kunnen toe komen dat zij de waarheid kunnen verstaan van wat men moet weten om zalig te worden; immers, dat weten door de wet of door de Schrift is, zoals we reeds aangetoond hebben, eigen aan de Joden en jonge kinderen in Christus, en alle mensen, jong en oud, geleerden en ongeletterden, wie een groot of een klein verstand heeft, zijn daartoe evengoed in staat.

Zij die menen dat wat net gezegd is, en wat onze auteur in zijn herhaaldelijk vermelde Verhandeling tracht aan te tonen (namelijk dat God in de Schrift uitsluitend gehoorzaamheid eist enz., en ook dat de filosofie of wijsbegeerte en de Godgeleerdheid niets met elkaar gemeen hebben, maar dat zij allebei, zowel de ene als de andere, op eigen benen staan), heilloze en schadelijke gedachten zijn, en met al hun kracht geprobeerd hebben aan te tonen dat zij onwaar zijn, zullen ongetwijfeld instemmen met wat wij over de christelijke godsdienst aangetoond hebben in verband met de kennis.

Dat is dan wat wij meenden te moeten zeggen, zowel over de Ethica als ter verdediging van de opvattingen van onze auteur; dat is langer uitgevallen dan wij gedacht hadden. Daarom zullen we het over de volgende verhandelingen, waartoe we nu overgaan, kort houden, om de lezer niet te lang op te houden.

⁹⁴ 1 Kor 3, 1-2.

Onze auteur heeft de Verhandeling over de staatkunde korte tijd voor zijn dood geschreven, en dat heeft ook verhinderd dat zij voltooid werd. Zij is bijgevolg zuiver van gedachtegang en helder van stijl. Hij beschrijft daarin, en dat zonder met veel staatkundige schrijvers of hun opvattingen van mening te verschillen, zijn eigen opvattingen zeer bondig; de conclusies leidt hij af en stelt hij op uit de premissen. In de eerste vijf hoofdstukken handelt hij over de staatkunde in het algemeen, in het zesde en zevende over de monarchie, of de eenkoppige heerschappij, en in het achtste, negende en tiende over de aristocratie, of de heerschappij van de notabelen, en in het elfde begint hij met de democratie, of de heerschappij van het volk. Maar zijn voortijdige dood heeft hem belet dat af te werken en te voleindigen, net zoals wat hij zich had voorgenomen daaraan nog toe te voegen, namelijk over de wetten en over verscheidene opmerkelijke staatkundige geschillen in het bijzonder, zoals duidelijk blijkt uit een brief die hij aan een van zijn vrienden schreef, en die hier voor deze staatkundige verhandeling afgedrukt wordt.

De Verhandeling over de *Verbetering van het verstand* enz. was een van de eerste werken van onze auteur, zoals blijkt uit zijn stijl en gedachten zelf. Het belang van de kwestie die hij daarin behandelt, en het nuttige doel dat hij ermee beoogde, namelijk de weg banen waarlangs het verstand op de beste manier tot de ware kennis van de dingen zou kunnen geleid worden, hebben hem voortdurend doen overwegen om die verhandeling op te stellen en te voltooien. Maar de gewichtigheid van de kwestie, de diepzinnige bespiegelingen en de brede kennis die daartoe vereist waren, hebben gemaakt dat het werk zeer traag vorderde, en dat is er de oorzaak van geweest dat het onafgewerkt is gebleven, niet alleen in die zin dat het niet voltooid is geworden, maar tevens wat betreft de zaken die hier en daar ontbreken; de auteur waarschuwt in de Aantekeningen, die allemaal van zijn hand zijn, herhaaldelijk dat wat hij schrijft nauwkeurig moet bewezen worden en uitvoerig uitgelegd, ofwel reeds in zijn filosofie of ergens anders reeds door hemzelf gezegd is, of nog gezegd zal worden. Omdat dit werk heel veel voortreffelijke en nuttige zaken bevat, die een oprecht zoeker naar de waarheid veel genoeg zullen verschaffen en hem niet weinig hulp zullen bieden bij zijn navorsingen, hebben wij gemeend dat het niet onnuttig was dat werk mede in de openbaarheid te brengen, zoals reeds aangegeven is in het Bericht aan de lezer, dat aan die tekst voorafgaat. Hij handelt daarin vooreerst over de zaken waarnaar de mensen gewoonlijk verlangen: rijkdom, wellust, en eer, en het ware goed, en hoe men dat kan verwerven. Vervolgens schrijft hij een aantal leefregels voor, en gaat daarna over tot de verbetering van het verstand zelf. Om die verbetering

uit te werken, somt hij vier verschillende wijzen van inzicht op, die hij vervolgens enigszins wijdlopig uitlegt en daaruit die kiest, die het best zijn doelstelling dient. En omdat men bovendien ook zou weten hoe men die dan moet aanwenden, behandelt hij de instrumenten van het verstand: de ware ideeën, en meteen ook het juiste middel om het verstand te leiden, en de onderdelen daarvan. Het eerste deel leert en onderwijst ons de ware ideeën te onderscheiden van andere, en erop toe te zien dat men geen onware, ingebeelde of twijfelachtige denkbeelden vermengt met de ware; bij die gelegenheid heeft hij het uitvoerig over de ware, de onware, de ingebeelde en de twijfelachtige denkbeelden, en voegt daaraan ten slotte nog iets toe over het geheugen en over het vergeten. In het tweede deel biedt hij regels aan om ongekende zaken op de juiste manier te begrijpen. Hij stelt dan dat het begrijpen op tweeërlei wijze gebeurt: naar de essentie, of naar de naaste oorzaak. Omdat die allebei enkel kunnen gebeuren vanuit de ware definitie, geeft hij daarvan de wetten aan, zowel voor de concreet bestaande als voor de niet concrete dingen. Vervolgens: om al onze inzichten aaneen te schakelen biedt hij hulpmiddelen aan om tot de kennis van de bijzondere eeuwige dingen te komen. Daartoe heeft hij het over de krachten van het verstand, en om die te kennen somt hij de eigenschappen ervan op, en daar houdt het werk op.

Wat de Brieven betreft, die zijn niet gerangschikt volgens het onderwerp dat zij behandelen, noch naargelang het aanzien van degene door of aan wie ze geschreven zijn, maar in de chronologische volgorde waarin ze geschreven werden, maar dan zo dat al de brieven van eenzelfde persoon samen met de antwoorden na elkaar geplaatst zijn. Sommige namen worden helemaal weergegeven, andere enkel met de initialen en nog andere helemaal niet; dat is hierom gedaan, dat men hier niet moet zien wie er schrijft, maar enkel en alleen wat er geschreven wordt. De lezer gelieve er ook rekening mee te houden dat het hem niet vreemd moet voorkomen dat in verscheidene brieven de *Ethica*, die op dat ogenblik nog niet in gedrukte vorm verspreid was, zowel door de auteur als door de geadresseerde aangehaald en ingeroepen wordt, want dat geschrift was al gedurende vele jaren door verscheidene personen gekopieerd en verspreid. Wij hebben het nuttig geacht dat hier te vermelden, aangezien men anderzijds zou kunnen denken dat dit geschrift al eerder in druk was geweest. Voorts moet men bedenken dat alle werken, op enkele brieven na, in het Latijn geschreven zijn.

Onze auteur heeft naast wat we hier al vermeld hebben, een in het Latijn geschreven doch onafgewerkte Hebreeuwse *grammatica* of *letterkunst* nagelaten. En hoewel dat werk door verscheidene geleerde personen, die

over verscheidene afschriften beschikken, grotelijks geprezen wordt, hebben wij toch gemeend dat het niet nuttig was het in het Nederlands te verspreiden in gedrukte vorm, maar het raadzamer geacht het in druk te laten in het Latijn voor wie Latijn kent; men zal zich immers maar zelden aan de studie van het Hebreeuws wagen vooraleer men de Latijnse taal machtig is.

[Aangezien het onze bedoeling was om u, welwillende lezer, de Nagelaten Geschriften van onze auteur te bezorgen, mocht het Compendium van de Hebreeuwse spraakkunst daarin niet ontbreken. De auteur blijkt die spraakkunst te verdelen in twee delen; het eerste deel gaat over de etymologie, ofwel over de verbuiging van de naamwoorden en de vervoeging van de werkwoorden; dat deel is omzeggens volledig afgewerkt. Het tweede deel dat gaat over de syntaxis, of over de constructie van de naamwoorden en de werkwoorden, heeft hij niet voltooid. Het is altijd zijn bedoeling geweest om de Hebreeuwse spraakkunst, op geometrische wijze uiteengezet, te publiceren. Daarin wou hij vooreerst in de inleiding aantonen dat de juiste uitspraak van deze taal destijds is verloren gegaan; vervolgens wou hij aantonen dat de klinkers door meer recente Joden toegevoegd werden in de Bijbel, waarbij aan de oudere namen de toen meer gebruikelijke klinkers werden toegevoegd. Op bladzijde 41 van de Spraakkunst zegt hij: 'de vrouwelijke vorm werd blijkbaar niet enkel weergegeven als 'att, maar ook als 'attî en hî werd van hw' onderscheiden door andere klinkers. In de Bijbel vindt men ze vaak zo geschreven, maar de masoreten hebben dat overal veranderd, ongetwijfeld omdat het verouderde vormen waren.' Ten derde wou hij aantonen dat de letter *vau* de waarde had van *u* en dat de *alef* vaak verzwakte tot de *vau*; ten vierde wou hij bewijzen dat in de Schrift verscheidene dialecten door elkaar voorkomen; en ten slotte wou hij aantonen dat wij de lettergrepen willekeurig mogen veranderen: 'ashmûrah [nachtwacht] kwam ook voor in de verbogen vorm 'ashmôret, terwijl wij correct 'ashmûrat schrijven.

Wat dit Compendium betreft vestigt de auteur op bladzijde 24 er onze aandacht op *dat er velen geweest zijn die een spraakkunst van de Bijbel geschreven hebben, maar niemand die een spraakkunst van het Hebreeuws heeft geschreven*. U zal, welwillende lezer, hier heel wat zaken aantreffen die men bij andere auteurs niet gemakkelijk zal vinden. Het belangrijkste is, en ook de auteur dringt erop aan dat wij daarover zorgvuldig nadenken, *dat al de woorden van de Hebreeuwse taal, met uitzondering van de tussenwerpsels en de voegwoorden en een of ander partikel, de waarde en de eigenschappen van naamwoorden hebben; en*

omdat de grammatici dit niet inzagen, meenden zij dat talrijke vormen onregelmatigheden waren, die volgens het gebruik van de taal helemaal regelmatig zijn; daardoor zijn zij onwetend gebleven over heel wat zaken die noodzakelijk zijn voor de kennis van die taal en haar welsprekendheid.

Wat anderen uitvoerig genoeg maar verward schreven over de accenten heeft de auteur door het weglaten van al wat overbodig is, bondig samengevat, en het juiste gebruik ervan aangetoond. Wellicht heeft niemand grondiger en meer accuraat de variaties van de vocalisaties onderwezen, en met de zelfde scherpzinnigheid zowel de verbuiging van de naamwoorden als de vervoeging van de werkwoorden en hun betekenis behandeld. Indien iemand op basis van deze grondslagen een Hebreeuwse syntaxis te construeren, zou die op niet weinig dankbaarheid kunnen rekenen van de liefhebbers van het Hebreeuws, want daardoor kan men het genie van de gewijde Taal, dat tot op heden nog onvoldoende gekend is, beter doen begrijpen.]

Dat is wat we raadzaam achtten aan de lezer mee te delen in verband met deze geschriften die, met uitzondering van de Grammatica, in dit boek opgenomen zijn. Het zal ongetwijfeld al wie de waarheid oprecht liefheeft en verlangt naar een vaste en onbetwifelbare kennis van de dingen, diep bedroeven dat deze geschriften van onze auteur niet helemaal volmaakt zijn. Het is voorwaar ook beklagenswaardig dat hij, die al zover in de kennis van de waarheid gevorderd was en een zo grote bekwaamheid had verworven om daarmee door te gaan, zo vroeg door een ontijdige dood uit de wereld is weggerukt. Wij hadden immers van hem niet alleen nog de afwerking van de onvoltooide verhandelingen te verwachten, maar ook nog een hele filosofie, waarover hij op verscheidene plaatsen in zijn geschrift *Over de verbetering van het verstand* gewag maakt. Daarin zou hij ongetwijfeld de ware natuur van de beweging aangetoond hebben, en hoe men van te voren zo veel verschillen in de materie enz. zou kunnen afleiden; daarvan is sprake in de drie- en vienzestigste brief. Hij had zich ook voorgenomen de algebra of stelkunde op een meer begrijpelijke en kortere wijze te beschrijven, en mettertijd nog meer werken aan te vatten, zoals verscheidene van zijn vrienden vaak uit zijn mond vernomen hebben. De dood heeft echter ook in zijn geval bewezen dat de voornemens van een mens zelden voltooid worden. Wij hopen nochtans dat men de geleerde wereld geen slechte dienst bewezen heeft, maar dat die in dank zal aanvaarden dat wij deze geschriften, hoe onvolmaakt zij ook mogen wezen, gepubliceerd hebben. Daarmee hebben wij geen ander oogmerk, dan dat deze wereld daardoor verlicht moge worden, en dat de kennis van de waarheid hoe langer hoe klaarder moge doorbreken.